

Also called "conditional mood", "subjunctive-conditional", "optative conditional mood" in Turkish, subjunctive-conditional mood is a grammatical term that expresses the intention, wish or condition regarding an action or a situation. In the older periods of Turkish, the mood was recorded to be -sAr, which later on turned into -sA.

-sA, suffixed to verb roots and stems, helps to denote a condition or wish. When used on a conditional basis, the mood differs from other subjunctive moods in that it is formulated in a subordinate clause. The mood is dependent on the main clause as it does not convey a complete thought.

A sentence which is conjugated with the suffix -sA, which might also be used individually instead of the formation of a subordinate clause, may indicate hope or wish, which is the generally-known meaning of the suffix. Although researchers occasionally touch upon the subject, it is possible to encounter the different meanings indicated by the suffix -sAr in a few studies and commentaries. Although generally expected to imply hope and wish in a sentence, this structure may not change the meaning, but may add a special dimension and enhance the sentence. The sentences that are conjugated with -sAr reflect the various applications of the suffix in that it may appear in the formation of the doer/subject, object, adverbial clause, indirect object, noun cases and qualitative subordinate clauses. These different uses are named and highlighted by the researchers, depending on the place and function of the sentence groups. We regard the -sAr morpheme to be generally used to enhance a sentence, rather than being just a statement for a condition, hope or wish. Excerpted from old Uyghur Turkish texts, the examples of -sAr morpheme in the old Uyghur Turkish are presented.

Key words: Conditional mood, -sAr morpheme, enhancement of sentence group, -sA.

Özet

Türkçenin eski dönemlerinde -sAr şeklinde karşımıza çıkan ve daha sonraki dönemlerde -sA haline dönüşen ve bir gramer terimi olarak "şart sigası", "temenni sigası", "dilek şart kipi", "dilek koşul kipi" gibi isimlerle adlandırılan dilek şart kipi, bir oluş bir kılışı "şart"a veya "dilek-istek ve niyet"e bağlayan tasarlama kipidir. Fiil kök veya gövdelerine getirilen -sA eki bir şartın veya temenninin ifade edilmesini sağlar. Şart bildirme görevi ile kullanılan kip, ana cümlenin yardımcı cümlesi olarak kullanılması bakımından diğer tasarlama kiplerinden ayrılmaktadır. Zira kip bu haliyle kendi başına tam bir yargı taşıyamayacağı için ana cümleye bağımlı durumdadır. Yardımcı cümle kuruluşunda olmayıp kendi başına müstakil olarak kullanılabilen -sA eki ile çekimlenmiş bir cümle, bir dilek ve isteğin ifadesi olarak karşımıza çıkabilir. Genel olarak bu kullanımı ile bilinen ancak araştırmacıların çoğu zaman hiç değinmedikleri fakat üzerinde az da olsa yorumların ve çalışmaların olduğu -sAr morfeminin farklı kullanımları metinlerde karşımıza çıkmaktadır. Genel olarak cümleye şart, dilek-istek anlamlarını

¹ Bu yazı "Eski Uygur Türkçesinde Tasarlama Kiplerinin Yapı ve İşlev Bakımından İncelenmesi" isimli yüksek lisans tezinden elde edilen verilere dayanılarak hazırlanmıştır.

² Arş Gör. Yıldırım Beyazıt Üniversitesi: nurdan33@hotmail.com

katmasını beklediğimiz bu yapı, herhangi bir anlam katmayıp cümleyi daha da özel kılıp yükseltme işlevine sahip olmuştur. –sAr morfeminin eklendiği cümlelerin, kimi zaman *fail/özne, nesne, zaman tamlayıcısı, yer tamlayıcısı, hal tamlayıcısı* işleyişinde kimi zamansa *vasıflama yardımcı cümle* işleyişinde karşımıza çıkması, farklı kullanımları yansıtmaktadır. Bu farklı kullanımlar, araştırmacılar tarafından cümle öbeğinin bulunduğu yere ve göreve göre isimlendirilmiş ve dikkatlere sunulmuştur. Eski Uygur Türkçesinde yer alan ve bir şartın, dileğin ve isteğin ifadesi olmayıp tarafımızdan genel olarak “*cümle öbeğini yükseltme, ön plana çıkarma işlevi*”nde kullanıldığı düşünülen –sAr morfeminin Eski Uygur Türkçesi metinlerinde karşımıza çıkan kullanımları dikkatlere sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Şart kipi, -sAr morfemi, işlev, cümle öbeğini yükseltme, ön plana çıkarma işlevi.

Giriş

Gramer kitaplarında *isteme kipleri, uyarı kipleri, dilek kipleri* gibi isimlerle anılan tasarlama kipleri arasında yer alan şart kipi, eylemin tasarlanma şeklini gösteren yapılardan biridir. Eski Türkçe döneminde –sAr morfeminden geliştiği düşünülen şart kipinin kökeni, işlevleri ve eski dönemdeki mevcut kullanımları üzerine çeşitli tartışmalar bulunmaktadır. Kökeni üzerine yapılan tartışmalarda G.J.Ramstedt’in görüşü olan “–sA istek niyet gösteren fiil türetme ekiyle –r geniş zaman partisip ekinin kaynaşmasından oluştuğu” bugün ilim âleminde yaygınlaşmış ve kabul görmüş bir fikirdir. Bugün “–sA şart ekinin Eski Türkçe’deki –sAr ekinin devamı olduğu ve dönem içerisinde sondaki –r ünsüzünün eriyerek kaybolduğu” da yine yaygın görüştür (Korkmaz, 1982:309-310; Kılıçoğlu, 1954:254).

Kipin adlandırılışı da yine tartışmaları beraberinde getirmiştir. Bazı araştırmacılar tarafından şart kipi bazıları tarafından da dilek-şart kipi olarak adlandırılan yapı, genel olarak şart kipinin farklı bir işlevde kullanılması ile dilek ve temenni anlamı kazandığı yönündedir. Muharrem Ergin, şart şeklinin kimi zaman temenni ifadesi ile hükümlü müstakil cümleler ortaya koyabileceğini söyleyerek şu örneği vermiştir: “yarın bâri hava güzel olsa”. Bununla birlikte Ergin, bu cümleyi şart kipinin fonksiyonu olarak düşünmüştür (Ergin, 2004:310). Tahir Nejat Gencan, dilek-koşul kiplerinin iç içe iki anlamının var olduğunu, cümle içerisinde kipin dilek veya koşul anlamının çeşitli belirtilerle (konu, sözün gelişi, ses tonu vb.) anlaşılabilmesini belirtmektedir (Gencan, 2001:321-322). Emin Özdemir, bazı cümlelerin bir dileme olmaksızın şart ifade edeceğini bildirmekle birlikte bazı cümlelerin de şart kipinin “dilek” anlamıyla kullanıldığından bahseder (Özdemir, 1967:185-186). Hayati Develi’ye göre, dilek-şart kip eki fonksiyon bakımından farklı, yazılış ve telaffuz bakımından eş değerde görülen eklerin bir grupta değerlendirilmesi neticesinde bu şekilde isimlendirilmiştir. Zira “dilek” bildiren cümlelerin teşkilinde kullanılan {-sa} morfemi şart ifade etmeyeceği gibi birleşik cümle kuruluşunda da değildir (Develi, 1995:116-117). Ahmet Benzer “biçimin tek, işlevin ise birden fazla olması sebebiyle ek, taşıdığı farklı işlevlerin adlarıyla adlandırılacağı, tarihi gelişim içerisinde “şart” işlevi taşırken zamanla “dilek” işlevini de üstüne almış ve dilek-şart eki olarak anılmıştır” diye ifade ederek dilek şart ayrımını işlev farklılığı olarak değerlendirmiştir (Benzer, 2010:137). Bu farklı yaklaşımlar gramer kitaplarında dilek şart kipinin farklı isimlendirilmesine yol açmış, bazı araştırmacılar yalnızca “şart kipi” ifadesini kullanırken bazıları da “dilek şart” ifadesini kullanmışlardır.

Dilek şart ifadesinin ayrı ayrı kiplerin ifadesi olabileceğini düşünen Zeynep Korkmaz, ilgili makalesinde şart ve dilek kiplerinin istek ve niyet bildiren +sA- ortak bir fiilden türediklerini ancak dönem içerisindeki fonksiyonlarına bakılarak bunların farklı

kullanımları olduğunu tespit etmiştir. Gramatikal bir karışma neticesinde –sA şart eki ile –sA dilek ekinin tek bir şekle dönüşmesi ile karışıklığın meydana geldiğini belirtmiştir (Korkmaz,1982:305-315). –sA ile kurulmuş dilek-şart kip eklerinde yapısal bir birlik olmadığını düşünen Korkmaz, ilgili kitabında ana başlığın ardından bu iki konunun başlığını birbirinden ayırmıştır (Korkmaz 2003:681-690).

Son olarak şart ekinin eski Türkçe döneminde zarf fiil olarak kullanımından kaynaklanan ve bugün zarf fiil olabileceği yönündeki tartışma ve görüşler şu şekildedir. Talat Tekin, Orhun Türkçesi döneminde, –sAr ekini şart kipi olarak kabul etmemekle birlikte bu ekin eylem zarfı olduğunu düşünmektedir. Ona göre bu zarf fiil ekinin o dönemde iki görevi bulunmaktadır. Birincisi eylemin “hangi şart altında” işlendiğini belirtmek, ikincisi de eylemin “ne zaman” işlendiğini belirtmektir (Tekin, 2003:177). Ahmet Bican Ercilasun’a göre, “Köktürkçe döneminde şart kipi henüz oluşmamıştır. –sAr eki şahıslara bağlanmadan kullanılan bir zarf fiil ekidir” (Ercilasun, 2004:189). Nurettin Demir, Emine Yılmaz da benzer bir görüşle şart kipinin tasarlama kipleri arasında farklı bir yere sahip olduğunu, ana cümle yüklemi kuramayan şart ekinin bir zarffil olduğunu ifade etmişlerdir (Demir, Yılmaz 2003: 191). Eski Türkçe dönemini de kapsayan –sAr ekinin kip mi yoksa bir zarf fiil eki mi olduğuyla ilgili tartışmalar bugün Türkiye Türkçesinde –sA şart veya dilek şart ekinin durumuyla ilgili olarak sürmektedir. Gürer Gülsevin’e göre, cümlede hiçbir zaman yüklem görevi taşımayan (dilek bildiren birkaç özel kullanım dışında) –sA eki bir zarf fiil ekidir ve bu ek gramer kitaplarında “gerundiumlar” kısmında verimlidir (Gülsevin 1990:276-279). Leyla Karahan da Gülsevin’i destekler nitelikte olan düşüncesiyle kip eklerinin tümünün birer yargı bildirdiğini, şart, zaman, sebep fonksiyonlu olan –sa/-se ekinin yargı taşımadığı için bu grubun yapısını bozduğunu ve bu ekin zarf fiil grubu içinde değerlendirilmesinin doğru olabileceğini belirtmiştir (Karahan 1994:472-474). Oya Adalı da –sa/-se eklerinin zarf yapan eklerle kullanım benzerliklerine dikkat çekerek –sA ekinin içinde bulunduğu tümcenin belirteç olarak kullanıldığına dikkat çekmiştir (Adalı, 1979:61). Bu tartışmaların ötesinde kip/kiplik, kipin zaman bildirip bildirmemesi gibi konuların varlığı da üzerinde çok yazılıp çizilmiş, meselenin derinliğini ve çok yönlü algılandığını gösteren konulardır.³

Eski Uygur Türkçesi bilindiği gibi eldeki mevcut metinlerin sayı ve hacim bakımından zengin olduğu ve Türkçenin eski dönemlerinin bu anlamda daha iyi aydınlatıldığı bir dönemdir. Dönemin eserlerine bakıldığında şart kipinin tüm bu tartışmaların ötesinde bambaşka işlevlerde kullanıldığı görülmüştür. “*Cümle öğelerini yükseltme, ön plana çıkarma*” olarak adlandırdığımız bu işlev –sAr morfeminin çok yönlü yapısını göstermektedir. Çeşitli Türkologların Türkçenin farklı dönemlerine ilişkin tespit ettikleri bu farklı kullanımlar bir araya getirilerek ortak bir başlık altında değerlendirilmiştir.

Klasik Osmanlı metinlerinde inceleme yapan Hayati Develi’ye göre, Türkçede –sA (sA<sAr) eki ile kurulmuş ve yardımcı cümle kuruluşundaki bazı cümleler hiçbir şekilde şart veya sebep anlamı ifade etmezler. –sA ekinin eklendiği fiil, bu tür cümlelerde cümlenin *faili*, *nesnesi*, *zaman tamlayıcısı* veya *yer tamlayıcısı* fonksiyonundadır. Türkçede *fail*, *nesne*, *yer tamlayıcısı* gibi unsurların –sA morfemli fiillerle anlatılmasının nedeni ise anlama umumilik katmak ve söz konusu unsurun alanını genişletmek içindir (Develi 1995:91-94). –sAr ekiyle ilgili benzer bir görüş de Kemal Eraslan’a aittir. Eraslan, ilgili makalesinde isim fiillerin kullanışlarını ve görevlerini anlattıktan sonra –sAr eklerinin isim fiil kullanımında olduğundan bahseder. Ona göre bu ekle çekime girmiş fiillerin kurdukları

³ Ayrıntı için bkz. Nurdan Besli, Eski Uygur Türkçesinde Tasarlama Kiplerinin Yapı ve Şekil Bakımından İncelenmesi, Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 2013.

yardımcı cümleler yaygın olarak “isim” olarak kullanılmaktadır. Bu durumda –sAr ekini almış yapı cümle içerisinde ana cümlenin *nesnesi veya faili* durumundadır. –sAr ekinin *vasıflama yardımcı cümlesi* olarak da kullanıldığını belirten Eraslan, isim fiil yapısında olan bu eklerin zaman içerisinde işlevini yitirip büyük ölçüde şekil ve zaman eki kullanımında olduklarını belirtir (Eraslan 2000:92-125). Özen Yaylagül, zarf fiil ekleriyle –sAr morfeminin kullanışlarını karşılaştırdığı çalışmada, zarf fiil eklerinin hiçbir şekilde cümlede *nesne, özne, yer/yön belirteci* olarak kullanılamayacağını, böylelikle –sAr morfeminin zarf fiil eklerinden ayrıldığını belirtmiştir (Yaylagül, 2002:113). Aynı çalışmada –sAr’lı kuruluşların yerleşmiş yapılar olarak başka cümlelerin *öznesi, nesnesi, zarfı, yer/yön belirteci* olarak kullanıldığını belirten Yaylagül, isimleşerek bir cümle öbeğini oluşturan bu yapıların, yardımcı cümle kuruluşunda olduklarında ana cümle ile öznelerinin genellikle aynı olduğuna dikkat çekmiştir (Yaylagül: 2002:480-482). Ahmet Cevat Emre’ye göre, şart dizileri dilde geniş ve önemli bir kullanım alanına sahiptir. Ancak bazı cümleler şart ve dâva tümleçlerinden ayrılırlar. Bu cümleler cümle içerisinde *özne, nesne, zaman tamlayıcısı* fonksiyonunda kullanılabilirler (Emre, 1945:535-537). Şinasi Tekin, ilgili makalesinde –sAr ile kurulmuş şart cümlelerinin *özne, nesne, tümleç vasıflama cümleleri, bağ cümleleri* şeklinde kullandıklarını ve Uygur Türkçesinde bu yapıların şart cümlelerini oluşturduğunu ve birleşik yapıda kurulmuş cümlelerde sıklıkla kullanıldığını belirtmektedir (Tekin 1965:35-63). Develi, Emre ve Eraslan’ın verdiği bazı cümle örneklerini Gabain, çok kısa şart cümlesi olarak kabul ederek bu cümleciklerin cümle öbeğinin yükseltilmesine yaradığını ifade etmiştir (Gabain, 2007:124).

1. Fail/Özne İşleyişinde Kullanılan Yapılar:

- Kim ölütlü ölürgüçi erser, ol ayıg kılınç tüşin kentü özi aşayur.
“öldüren bir kimse, bu kötü amelin neticesine bizzat kendisi maruz kalır.” (Tekin, 1965:37).
- Kanda yüz sürsem o mâhun cilve-geh-i pâyidür
Kanda baksam pertev-i ruhsâr-ı cennet-sâyidür
“Yüz sürdüğüm her yer o ay yüzlü güzelin ayağının gezindiği (göründüğü) yerdir.
Baktığım her yer cennete benzer yüzünün aydınlığı içindedir.” (Develi, 1995:133).
- Yime bo biş yapıglar erser, çın kirtü nom tözi belgürtdeçi erirler
“yine bu beş bina gerçek şeriat esasını gösterirler.” (Eraslan, 2000:116).
- Ne versem (verdiğim her şey) yanacak, geri dönmeyecek. (Emre, 1945:537).

2. Nesne İşleyişinde Kullanılan Yapılar

- Ne teñrike sevişin bar, tükel kıl
“tanrıya karşı ne kadar sevgin varsa hepsini yerine getir” (Tekin, 1965:40).
- İslâmbol içre ne kadarbin şehidler var ise cümlesin şehid oldukları mekânda defni der... “İstanbuldaki bütün şehitleri, şehit oldukları yerlerde gömer...” (Develi, 1995:135).
- Ne sav erser, kingürü sözlegil “Her şeyini tam olarak anlat!” (Eraslan, 2000:117).
- Ne beğense (beğendiği her şeyi)giyebilir. (Emre 1945:537).

3. Zaman Tamlayıcısı İşleyişinde Kullanılan Yapılar

- Ögsüz kal tilve bolup etüz kodsar, sekiz ulug tamularda utgurak togar “*bilinçsiz, çılgın olup ölünce, muhakkak sekiz büyük cehennem doğar.*” (Tekin, 1965: 42).
- Kaçan zeyt sürseler hadid andan kaçar, keçi kanı ile ıslansa girü cezbi der “*Zeytin yağı sürdükleri zaman demir ondan uzaklaşır, keçi kanı ile ıslandığında tekrar çeker*” (Develi, 1995:137).
- Tört mahabutlug yılanlar özke tözi öñi öñi ol, tursarlar, yime bir yirte agdınurlar, inerler, üstün üstün altın yorırlar “*Dört element yılanı kendi tabiatları gereği başka başkadırlar, bir yerde durduklarında yukarı çıkarlar, aşağı inerler, aşağı yukarı hareket ederler.*” (Eraslan, 2000:118).
- Ne zaman sokağa çıkayım desem misafir gelir. (Emre, 1945:535-537).

4. Yer Tamlayıcısı İşleyişinde Kullanılan Yapılar

- Arazi arasında ne kadar bihâr varısa cümlesine okyanus dirler. “*Kara parçaları (karalar) arasındaki bütün denizlere okyanus derler.*” (Develi, 1995:139).
- Kayu korkınçsız yınak erser, ol yınakta turkaru bizni uduzup iltidin “*Neresi tehlikesiz ise, sen bizi oraya götürdün.*” (Tekin, 1965:46).

5. Hâl Tamlayıcısı İşleyişinde Kullanılan Yapılar

- Edgüg ayıgıg yime kirtgünmiş kerkek, kim kin ökünmeser “*ilerde pişman olmamak için iyiye de kötüye de inanmak gerektir.*” (Tekin, 1965:47).
- Kamgata kiçiği sever amrak ogulum yalañuz kelmeser, bolmuş bolgay adgurak adırılğuluk alp ada tip munçulayu siñiledi “*Hepsinden küçüğü sevgili oğlum yalnız kalıp gelmediği için kesin olarak ayrılığa sebep büyük bir tehlike vardır diyerek feryat etti.*” (Eraslan, 2000:118).
- Eger askeriden olup mücrim ise aman vermeyüp bir dırahta berdâr iderler “*Suçlunun asker olması durumunda aman vermeyip bir ağaca asarlar.*” (Develi, 1995:138).

6. Vasıflama Yardımcı Cümle İşleyişinde Kullanılan Yapılar

- Kişi sözleser sav alkınur “*İnsanın söylediği söz tükenir.*” (Eraslan, 2000: 117).
- Sav sözleyü umagay kim ol erneñ köñlin yarutsar “*O kimsenin gönlünü aydınlatacak sözler söyleyemez.*” (Tekin, 1965:52).

A. Von Gabain, “*tawgaç ili erser, meriçi atlıg uç kıldıg türk türgiş yir ol (Çin ülkesi ise, Mlecceha adlı, en uç hudutlarda bulunan Türk Türgiş ülkesidir.*” cümlesindeki –sAr morfemini çok kısa şart cümlesi olarak değerlendirmiş ve bu fonksiyonun bir cümle öbeğinin yükseltilmesine yaradığını belirtmiştir (Gabain 2007:124). Bu bilgilerden hareketle Eski Uygur Türkçesinde –sAr morfemiyle kurulmuş bazı yardımcı cümleler ana cümlenin öznesi, nesnesi hal tamlayıcısı görevinde kullanılabilirler. Vasıf ismi işleyişinde olan yapılar ise –sAr morfeminin sıfat olarak kullanıldığı yapılardır. A. Von Gabain’in tek bir örnekte belirttiği bilgiden hareketle Eski Uygur Türkçesinde *vasıf ismi, özne, nesne, hal tamlayıcısı* görevinde kullanılan her bir yapının bir cümle öbeğini ön plana çıkarma işlevinde kullanıldığı düşünülmüştür.

Eski Uygur Türkçesinde -sAr Morfeminin Cümle Öbeğini Yükseltme, Ön Plana Çıkarma İşlevinde Kullanılması

1. Fail İşleyişinde Kullanılan Yapılar

Eski Uygur Türkçesinde -sAr morfemiyle kurulan yardımcı cümlelerden bir kısmı bağlı oldukları ana cümlelerin faili durumundadırlar. Bunlar ana cümle failinin bir yardımcı cümle olarak ifade edildiği cümlelerdir. Fail işleyişinde kullanılmış yapılarda cümle içerisinde kullanılan **ol** “o”, **olar** “onlar”, **alku** “hepsi” gibi zamirler özneyi işaret eden yapılardır.

- kim yime tözün yumşak kılınçlıg köni kirtü biliglig erserler..kentü münlerin kadağların körüngüçi erserler kılmiş tsuyların irinçülerin tijit kşanti kılı öğrenmiş erserler..olar tükel bilge maytrı burkanıg körüp imçe saıınç saıınurlar.. “Asıl, yumuşak amelle ve doğru, gerçek bilgili olanlar; kendi günahlarını gösterenler; işlenmiş günahlarını itiraf etmeye (ve onlar için) af dilemeye alışmış olanlar ise, mükemmel hikmetli Maytrı burkan’ı görüp şöyle düşünürler.” (M 139-23).
- Anı körüp, kamağ kası kadası başlap kişiler erti erser, olar barça korpup belinlep irak taşdılar kaçtılar. “Bunu görerek, bütün kardeşleri başta olmak üzere, o ziyafette toplanmış ne kadar kişi varsa, onların hepsi korkup yraklara çıkıp kaçtılar.” (AY SÇ 5-9).
- Tağı ol uluşta neçe irinç yarlıg kolğucılar bar erser alku anta kovradı “Üstelik o ülkede, nice zavallı ve acınacak dilenci varsa, hepsi oraya toplandılar.” (İKPÖ LXXII/1).
- Bo tül belgüsi erser manga yitgölük kıyılğuluk belgü ol tep tedi .. “bu düşün belgisi ise benim sonumun geldiğinin, öleceğimin belgisidir deyip dedi.” (HT X. – 497).
- biznite adın balık uluş ordo karşı küğçi küzetçi neçe tözün yavaş tenriler erserler, olar barça biziñçileyü ök tiñip ıdalap koğay kemişgeyler, “Bizden başka ülkeyi, sarayı koruyan ne kadar asil Tanrı varsa, onların hepsi de bizim gibi terk edecekler.” (AYS VI. – 0677).
- Ne üçün tep tesor: şariputriya bo ilinmeksiz atlıg daranı nom erser: öñre ertmiş ken keldeçi amtı közünür bo üç üdki burkanlarınğ ögi tetir: “Niçin? diye sorarsan, Ey Şariputri, bu bağlanmama adlı dharani öğretisi, önce gelmiş, sonra gelecek ve şu andaki (olmak üzere) üç dönemdeki Buddhaların anasıdır.” (AY VII. 117).
- Kim amtı şizlerke yarukluğ tilgen icinte közünü yarlıkadacı tenri burkan erser ol tenri tenrısı burkan erür.. “Ki şimdi sizlere ışıklı tekerlek (Cakra) içinde görünüp buyuran tanrı Buda, işte o tanrılar tanrısı Budadır.” (AY III 190-7).
- Öñre ödteki bodisatav Mahasatvi atlıg tigin erser ol emti men, “Eski zamanlardaki Bodisatva Mahasatvi adlı prens ise o şimdi benim.” (AY SÇ 642-15).

2. Nesne İşleyişinde Kullanılan Yapılar

Eski Uygur Türkçesinde -sAr morfemi almış yardımcı cümlelerin bir kısmı ana cümlelerin nesnesi durumundadır. Nesne halinde kullanılmış yapılar belirtme hali eki almış bir

zamir tarafından işaret edilebilirler. Metinde kullanılmış **alkunı** “hepsini”, **anı** “onu” yapıları nesneyi işaret eden zamirlerdir.

- ..... aş birmekte ulatı tiltağlartın kayu neçe buyan edgü kılınçlarım bar erser amtı men alku kamağ tınlıglar birle alkunı barça esirkençsiz ökünçsiz köñülin kamağ biş ajuntağı tınlıglarğa evire teginür biz “.....yiyecek vermek vb. gibi sebeplerden başka ne kadar iyi davranışlarım (var) ise, şimdi bütün canlılar ile hepsini toptan, esirgemeyen kedersiz gönülle, bütün beş varlık şeklindeki canlılara saygıyla yöneltirim” (AY III 169-12).
- .....köñültin tuğmış neçe buyan edgü kılınçlarım bar erser:: anı alkunı barça biş ajun tınlıg oğlanıña evire teginür men “.....gönülden doğmuş ne kadar iyi davranışlarım var ise, onları, hepsini toptan, beş varlık yolundaki canlılara saygıyla çeviriyorum.” (AY III 170-8).
- ..... kälti bodisatavlarınñ pratyikabutlarınñ arhantlarınñ edgülig töz yiltızlarıña tükellig kılı varlıkamaklıg kayu ıduk işleri bar erser amtı men ol kamağ burkanlarınñ ol antağ ıduk işleriñe kop süzük kirtgünç köñülin artuğrak iyin ögirür men sevinür men :: öge alqayu teginür men “Böylelikle Bodhisattvaların, Pratyekabuddhaların, Arhantların iyi köklerine hakim duruma getirip, buyurmaklı hangi işleri var ise, şimdi ben, o, bütün Budaların o, öylesi kutsal işlerine tam temiz inançlı gönülle, fazlasıyla sevinir, kwanırım, (o işleri) överek, methederek yerine getiririm.” (AY III 154-13).
- Kayu neçe kılmış buyan edgü kılınçlarım erser .. anı barça imerigme kamağ tört tuğum beş azun tınlıg oğlanıña tüzüke evirermen öñ ülüg bolzun.. “Kıldığım ne kadar sevap, iyi eylem varsa onları bütününüyle çevredeki bütün dört doğum, beş varlık âleminin canlı evlâtlarına, hepsine birden tevcih ediyorum, (onlara) pay olsun!” (HT X. – 638).
- kälti yeme bo tütrüm tering yörüglerig tuymakım bilmekim erser .. neñ meniñ sığ tümke köñülüm üze tuymış bilmiş ermez men.. “(Benim) bu güç kavranılır, derin anlamları sezebilme, anlayabilmeme gelince, (ben bunları) asla kendi sığ, bunca düşünce vasıtasıyla sezmiş, anlamış değilim.” (HT X. – 249).

3. Yer Tamlayıcısı İşleyişinde Kullanılan Yapılar

Eski Uygur Türkçesinde -sAr morfemiyle kurulmuş yardımcı bir cümle bazı durumlarda ana cümlenin yer tamlayıcısı durumundadır. Metinlerde tespit edilen yardımcı cümleler yönelme hâl eki taşıyan tamlayıcılarının yerini tutmaktadır.

- Takı yeme bo nom erdinig kim ol öñreki burkanlar şazınınta edgü kılınç kılmış tözün kutlug tınlıglar erserler: olarka tutdurup inçip bo çampudivip yertinçüde keñürü yatdurup terk üdün yitlingülük batguluk kılı teginmegey men: “Ayrıca, bu öğreti mücevherini önceki Buddhaların öğretisinde iyi amel işlemiş, asil (ve) kutlu canlılara sunup (öğreti mücevherinin) böylece bu Çambudvip ülkesinde geniş bir alana yayılarak, kısa zamanda kayıp (ve) yok olma tehlikesinden kurtaracağım.” (AY VII. 362).
- Kanta atasar anta ok eşidür “Nerede ansalar hemen orada işitir,” (KİP.210-211).

4. Hâl Tamlayıcısı İşleyişinde Kullanılan Yapılar

Eski Uygur Türkçesinde -sAr morfemini alan bazı yardımcı cümleler ana cümlenin hal tamlayıcısı olarak kullanılabilirler. Eski Uygur Türkçesinde bu işleyişte kullanılmış yapıların cümleye sebep-sonuç anlamı kattığı görülmektedir.

- Yene ikinti uğurun bo ok közünür üddeki ondın singar yirtünçüde erigme kamağ bodisatavların neçe buyan edgü kılınçları edgölüg işleri bar erser.. inçe kaltı ‘eñilki burkan kutıña yangırtı köñül öritmek :: yuz kalplarığ ertürüp anın içinte kılğuluğ uluğ buyanlarığ bütürmek tuğmaksız nom taplağın bulmağ.. evrilinçsiz törüke tegmek bir tuğumluğ ikinti orunta olurmakta ulatı.. amtı men ol kamağ bodisatavların neçe ol antağ edgölüg işlerine barça yiliktin süngüktin berüki qop süzük kirtgünç köñülüm üze ağır ayamağın artuğraq iyin ögirür’men sevinür men “Yine ikinci (bir) sebeple işte bu görünür zamandaki on taraf dünyada var olan bütün Bodhisattvaların ne kadar iyi davranışları, iyi işleri (var) ise, öylece, en ilk Buda kutsallığına yeniden gönül beslemek; yüz çağları geçirip, onun içinde yapılması gereken ulu iyilikleri tamamlamak; doğmaksız öğretisi (Dharma) hoşnutluğunu bulmak; sarsılmaz öğretiye (Dharma) ulaşmak; bir doğumlu ikinci mekanda oturmaktan başka, şimdi ben, o bütün Bodhisattvaların o öylesi iyi işlerine bütünüyle, ilikten kemikten ileri, tam süzölmüş inançlı gönlüm ile, son derece büyük bir saygıyla, bundan dolayı sevinirim, kıvanırım.” (AY III 152-15).
- kaltı bo ondın singarkı yirtünçüdeki kamağ tınlıg oğlanınığ yugerü bo közünür üdde kılı turur neçe buyan edgü kılınçları edgü evrişleri bar erser.. inçe kaltı buşı birmek çahşapat küzetmek bilge biligde ögretinmekte ulatı amtı men olarnıñ ol antağ buyan edgü kılınçlarıña edgölüg evrişlerine artuğraq iyin ögirür men sevinür men.. “Öyle ki, bu on yöndeki dünyadaki bütün canlı(lar)ın şimdiki bu görünür zamanda işlemekte oldukları ne kadar iyi davranışları, iyi tavırları (var) ise; bu şekilde sadaka vermek, öğretisi gözetmek, bilge bilgide öğrenmekten başka, şimdi ben onların, o, öylesi iyi davranışlarından, iyi tavırlarından dolayı fazlasıyla sevinirim, kıvanırım.” (AY III 151-14).
- kolğuçılar yığlayu barsar tegin yeme yığlayu barır “(dilenciler başı alamayınca) ağlayarak gidiyorlardı, prens de orada ağlayıp kalıyordu.” (İKPÖ X/5).

5. Zaman Tamlayıcısı İşleyişinde Kullanılan Yapılar

Eski Uygur Türkçesinde -sAr ekini almış yardımcı cümleler ana cümlenin zaman tamlayıcısı olarak kullanılabilirler. Ana cümlenin zaman tamlayıcısı işleyişinde kullanılan bu yapılar **kaçan** “ne zaman”, **ançata** “ne zaman ki”, **kayu ödün** “ne zaman” ifadelerini bulundurabilirler.

- kaçan burkan kutın bulsa men silerni barça anta kutarga men “Ne zaman (Eğer?) Buddha’nın sonsuz mutluluğunu bulursam, sizleri, hepinizi o zaman kurtaracağım.” (İKPÖ LXXVI/5).
- Kaçan men oglum çanarşabetin bo savıg eşidü teginser men ötrü aña olgum sen terkin tavrata barıp ol kişiğe kün künthe miñ yüzer karşıpan altun bergil tep tutuzgay men, “Oğlum Janarşabha’dan bu sözü işittiğimde ona ‘oğlum sen çabuk gidip o kişiye her gün bin yüz kârâsapana altın ver.’ deyip buyuracağım.” (AYS VI. -0956).
- Muntağ tiser men ötrü ol yekler manga inçe tidiler: “Böyle deyince, o periler bana şöyle dediler...” (AY SÇ 9-14).

- Anı manga ayu biriñler tip tiser men, ötrü olar manga inçe tip tidiler... “*Onu bana söyleyiverin (deyip) deyince (sonra) onlar bana şöyle deyip dediler...*” (AY SÇ 10-19).
  - Atı kötrülmüş ayagka tegimlig teñrim kaçan biz bo törölerig körser biz, ötrü elig uluşug ol elig hanıg, ol bodunug karag titip idalap küyü küzetü tutguluk köñültin ketgey biz, yene teñrim yalañuz biz ök ol el uluşug ol elig hanıg ol bodunug karag titer idalayur ermez biz, “*Yüce Tanrım, biz bu yasaları gördüğümüzde, ondan sonra ülkeyi o hükümdarı o halkı bırakıp gönülden koruyup kollamadan gideceğiz ve Tanrım yalnız biz o ülkeyi hükümdarı, o halkı terk etmeyiz.*” (AYS VI. – 0667).
- Siz kaçan burkan kutın bulsar siz meni titmeñ kutğarıñ “*Siz Buddha’nın sonsuz mutluluğunu bulduğunuz zaman, beni terk etmeyin, kurtarın!*” (İKPÖ LI/6).
- kayu ödün burkan yirtüncüde belgürser siz.ol ödün bizni yime unıtmañ.. “*Hangi devirde burkan olarak zuhür ederseniz, o devirde bizi de unutmayın!*” (M66-49).
  - kaşağ adınlarınñ emgekin körsersizler. öz emgekçe saķınıp sımtağ köñüllüg bolmañlar. “*Bütün başkalarının [her kimin] ıstırabını gördükçe, kendi ıstırabınız gibi sayın; ihmalcı gönüllü olmayın.*” (UÜH D-33).
  - Bo nom erdinig boşgunmışların tutmışların bitmişlerin bitmişlerin okumışların okıtılmışların nomlamışların nomlatmışların körser sizler ötrü ançada ok sımtagsız kınıg katig köñlin küyü küzetü berip korkınç busuş kağgu adaların tarkarıp keterip ençgü meñi berinler tep yarlıkadı “*Bu öğretici mücevherini öğrenmiş, yerine getirmişleri, yazmış, yazdırmış, okumuş, okutmuş, açıklamış (vaaz etmiş), açıklatmışları (vaaz ettirmişleri) gördükten sonra gayretli, istekli (bir) gönülle koruyup korku, endişe sıkıntılarını uzaklaştırıp huzur verin” diye buyurdu.*” (AYS VI. 0041/42/43/44).
  - Ançata birök bo nom ertini yok bolsar ötrü ançata köni nomlar kirtü yorügler yitlinür yokadır “*Ne zaman ki bu öğretici mücevheri yok olsa, işte o zaman doğru öğretiler, gerçek yorumlar kaybolur, yok olur.*” (AY III 198-7).
  - Kaşan darni tutdaçı kişi bo altın bermiş belgüg körser işim bütdi tep bilmiş kergek “*Tılsımı (dhâranî) tutacak olan kişi, bu altın işareti görüp işimi tamamladım deyip bilmeli*” (AYS VI. -0963).
  - kayu ödün burkan yirtüncüde belgürser. Teñri yirintin ködi inipsumani inal birle tuşup altın öñlüg kırtışlıg arhant (bolurlar). “*Ne zaman Mayrı burkan dünyada zuhür ettiğinde, tanrılar yerinden aşağıya inip İnal Sumana ile buluşarak altın renkli, altın yüzlü velî olurlar.*” (M 105-15).
  - Adın kişi emgeklig bolsar. Et’özin meñiligçe saķınur erti. “*Başkası ıstırap çekse, kendisi için [bunu] sevinecek bir şey telakki ederdi.*” (UÜH C-51).
  - kaçan bodisatavnıñ etüzin buşi birmiş yir orunka tegdiler erser, anta ötrü bodisatavnıñ yaş süngükleri inaru berü, anta munta saçılıp yatmışın körüp, etüzlerin biegerü yirke çalıp ögsirep tınsırap inçe kalıtı uluğı ıgaç küçlüg katig yilke toķıtılıp kamilmiş tegüştiler kamiltiler “*(kaçan) Bodisatva’nın vücudunu hayır verdiği yere-kurban ettiği- gelince, orada Bodisatva’nın genç kemikleri her tarafta (şurda burada) saçılıp yattığını görüp, vücudlarını ikisi beraber yere atıp (yere yıkılıp) sesden düşüp ağlayarak sanki büyük bir ağaç rüzgârdan koparılıp devrilmiş yere yıkılmış gibi düşdüler devrildiler.*” (AY SÇ 625-9).

- Anta ötürü kiye kolğucır(=)ar kelser bulmaz erti “*Bundan biraz sonra, dilenciler geldiği zaman (prens) hazinelerini bulamıyordu*” (İKPÖ X/3).
- Tegin ayıtsar qapağçı kırkın biz tediler “*Prens sorunca, biz kapıcı kızlarz dediler*” (İKPÖ XLII/5).
- kuş kuzğun konsa ışığağ tartğı men “*Kargalar ya da (başka) kuşlar kondukları zaman, ben ipi çekeceğim.*” (İKPÖ LXXX/4).
- Atın esidser etüzin körser sakınmışı teginmişı yoqsuz bolmaz, “*Adını işitse, vücudunu görse tasarladığı, saygıyla dilediği şey (yani kurtuluş)boşa gitmez,*” (KİP180-181).
- //a köñüllüg dantipali ilig adınlarığ ölürser anı üze artuğrak sevinür erdi. “*(Kötü) gönüllü Dantipala han başkalarını öldürdüğe, onunla ziyadesiyle sevinir idi.*” (UÜH C-48).

6. Vasıflama Cümlesi İşleyişinde Kullanılan Yapılar

-sAr eki Eski Türkçede niteleme yoluyla söz öbeklerini ön plana çıkartma, yükseltme işlevlerine sahiptir. –sAr eki bulunduğu söz öbeğinin sıfat olarak kullanılmasıyla bir ismi niteleme işlevlerini yüklenmektedir. **Ol (antag) ... kim** yapısı anlamını pekiştiren bağlayıcılardır.

- Yir suv yok kim kentü özi tegmeser kentünü atamış ünüg anta oğ eşidür, “*Kuanşi im pular’ın ulaşamayacağı hiçbir âlem yoktur, kendisini çağırın sesi hemen işitir.*” (KİP. 190-191).
- Yalañuklar ajunınta toğmış tınlığlar ol antag aş içgü yok kim yimeser içmeserler... “*İnsanlar âleminde doğmuş olan yaratıkların yemeyecekleri, içmeyecekleri hiçbir yiyecek ve içecek yoktur.*”
- Ķamağ yirtünçüde ol antag kişi yalañuk yok kim munuñ bilge biligiñge menzetgüñüg bolsar.. “*Bütün dünyada, bilgisi ile mukayese edilebilecek böyle bir kimse yoktur.*” (M89-14).
- Alku sansar içinte ol antag tınlıg oğlanı yok kim meniñ ögüm қаnım қам қадаşım bolmadılar erser.. alku meniñedgü öglilerim boltular.. “*Bütün samsara içinde, benim anam, babam, kardeşim ve akrabam olmamış olan hiçbir kimse yoktur. Hepsi benim dostlarım oldular.*” (M 84-46).
- Tağı yime birük bu üç miñ uluğ miñ yir suvda tolu yavlağ yek içgek erser kelip ol kişig ölürgeli örletgeli sañınsar añar utru қuanşi im pular atın ursar ol қamağ yekler ol kişi tapa қıñırtı yavlağ közin körü umağaylar anı tağı ne timiş kergек kim ol kişig ölürü usar..azu adın қor yas kulu usar.. “*Ve yine bu sayısız (üç bib büyük bin) memleketlerde birçok kötü, (insan yiyen) devler bulunsa; gelip o kimseyi öldürmeği, eziyet etmeği düşünseler, (o kimse) onlara karşı Kuanşi im pular adını tutsa, o kimseye karşı kötü ve kızgın bakışlarla bakamazlar; nerede kaldı ki bu bütün devler, o kimseyi öldürebilsin veya (ona) türlü (söz anl.: ayrı ayrı) zarar ve ziyan verebilsinler.*” (KİP C24/35).

(çeviri: o kişileri öldürebilecekleri veya onlara zarar verebilecekleri nasıl söylenir, ya da söylemeye ne gerek var?).

- Antağ oğ erser..yavazta yavaz ol kişi titir ..kim muntağ edgölüg maytrı bodisavtağ körgeli küsemeser..tağı yime tirig ölüg ol atanur.. kim maytrı bodisvtniñmuñadınçığ edgüsün işidgeli kelmeser “Bu böyle ise, bu kadar iyi Maytrı bodhisattva’yu görmek istemeyen bir kimse ‘kötünün kötüsü’ demektir. Ve yine Maytrı bodhisattvanın (söylediği) fevkalâde iyi (şeyleri) işitmeğe gelmeyen bir kimseye ‘diri iken ölüdür’ denir.” (M 53- 52/55).
- Edgü kılsar ayığ tüş bulır ayığ kılsar edgü tüş bulır tip tıgliler tevlig kürlüg yazukuğ örtgüçi erserler tınlıglar munça türlüğ tsuyluğ irincülüğ yalañuklar alku maharurap tamuda toğar “İyilik yapsa kötü sonuç; kötülük yapsa iyi sonuç elde eder’ diye söylerler. Hile ile günahlarını gizleyenler ise, yaratıklar bunca günahkâr insanlar hep Mahâraurava cehenneminde doğarlar.” (M 155- 61).

Sonuç

Üzerinde birçok tartışma bulunan –sAr>-sA morfemi araştırmacıları uzun süre meşgul etmiş çok işlevli kullanıma sahip bir gramer yapısıdır. Metinlerin incelenmesi morfolojik birimlerin kullanımlarını ortaya koyması bakımından önemlidir. Metinler ele alındıkça morfemlerin yeni kullanımları ortaya çıkmakta bu da araştırmacıların yeni bakış açılarına sahip olmasını sağlamaktadır. Yeni bulunan her bir kullanım yeni bir tartışmayı da beraberinde getirmektedir. Eski Türkçe metinlerinde –sAr morfeminin bilindik şart kipi işlevi dışında kullanımı, sınırlı da olsa araştırmacıların dikkatini çeken bir konu olmuştur. Bu çalışmada araştırmacıların genel olarak değerlendirdikleri bu işlev toplu şekilde tarafımızdan “söz öğelerini yükseltme, ön plana çıkarma” ismiyle adlandırılmış ve Eski Uygur Türkçesi metinlerinde ortaya konulmaya çalışılmıştır. Konunun Türkçenin diğer tarihi dönem ve eserleri üzerine yapılacak benzer çalışmalarla desteklenmesiyle morfemin işlevleri üzerine daha kesin sonuçlara ulaşılabileceğinin mümkün olduğu düşünülmektedir.

Kaynakça

- Adalı, Oya (1976). *Türkiye Türkçesinde Biçimbirimler*. Ankara: TDK Yayınları.
- Ayazlı, Özlem (2012). *Altun Yaruk Sudur*. İstanbul: TDK Yayınları.
- Benzer, Ahmet (2010). -sA Ekinin İşlevleri ve Dilek Şart Ayrımı. *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, s. 131-140.
- Çetin, Engin (2012). *Altun Yaruk Yedinci Kitap*. Adana: Karahan Kitabevi, Ekim.
- Develi, Hayati (1995). sA morfemli Yardımcı Cümleler ve Bunlarla Kurulan Birleşik Cümleler Üzerine Bir İnceleme. *Türk Dili Araştırmaları Yılığ, Belleten*, Ankara.
- Emre, A. Cevat (1945). *Türk Dilbilgisi*. İstanbul: İstanbul Cumhuriyet Matbaası.
- Eraslan Kemal (2000). -Sar/-ser İsim-Fiil Ekinin Yapısı ve Fonksiyonları. *Hasan Eren Armağanı*, TDK Yayınları, Ankara, s.92-127.
- Ercilasun, A. Bican (2004). *Türk Dili Tarihi*. Ankara: Akçağ Yayınları.

- Ergin, Muharrem (2004). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayınları.
- Gencan, Tahir Nejat (2001). *Dil Bilgisi*. Ankara: Ayraç Yayınları.
- Gabain, A. Von (2007). *Eski Türkçenin Grameri* (5. Bs.). (M. Akalın, çev.). Ankara: TDK Yayınları.
- Gabain, A. Von, Müller, F.W.K, (1946). *Uygurca Üç Hikâye*. (S. Himran Çev.). İstanbul: İbrahim Horoz Basımevi.
- Gülsevin, Gürer (1990). Türkçede Şart Gerindiumu Üzerine. *Türk Dili*, Ankara, s. 276-279.
- Hamilton, j. Russel (2011). *İyi ve Kötü Prens Öyküsü* (2. Bs.). (Vedat Köken çev.). Ankara: TDK Yayınları.
- Hatipoğlu(Kılıçoğlu), Vecihe (1954). Şart Kipi. *Türk Dili*, Şubat, 1954.
- Karahan, Leyla (1994).-sa/-se Eki Hakkında. *Türk Dili*, S. 516, s. 471-474.
- Korkmaz, Zeynep (1982). -sa/-se dilek-şart kipi eklerinde bir yapı birliği var mıdır?. *Studia Turcologica Memoriae Alexu Bombacı Dicata*, Napoli.
- _____ Korkmaz, Zeynep (2003). *Türkiye Türk Grameri*. TDK Yayınları. Ankara.
- Ölmez, Mehmet (1991). *Altun Yaruk III. Kitap (5. Bölüm)*. *Türk Dili Araştırmaları Dizisi*, Ankara.
- Özdemir, Emin (1967). Türkçede Fiillerin Çekimlenişine Toplu Bir Bakış. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, s. 177-204.
- Tekin, Şinasi (1965). Uygurcada Yardımcı Cümleler Üzerine Bir Deneme. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, s. 35-63.
- _____ (1976). *Uygurca Metinler II Maytrısimit*. Ankara: Sevinç Matbaası.
- Tekin, Talat (2003). *Orhun Türkçesi Grameri*. İstanbul: Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi.
- Tezcan, Semih (1975). *Eski Uygurca Hsüan Tsang Biyografisi X. Bölüm*. Türk Dil Kurumu Kitaplığı.
- Yaylagül, Özen (2002). *Türk Dilinde –sA(r)’lu Kuruluşlar (tarihi karşılaştırmalı bir durum çalışması)*. Doktora Tezi.

Kısaltmalar:

İKPO	İyi Ve Kötü Prens Öyküsü
AY SÇ	Altun Yaruk’tan İki Parça
M	Maytrısimit
KİP	Kuanşi İm Pusar
AY III	Altun Yaruk III. Kitap 5. Bölüm
AYS VI	Altun Yaruk Sudur 6. Kitap 12. Bölüm
AY VII	Altun Yaruk Yedinci Kitap 13-14-15. Bölüm

UÜH	Uygurca Üç Hikaye
UÜH B	Maymunlar Beyi Hikâyesi
UÜH C	Dantipali Bey Hikâyesi
UÜH D	Mukaddes Tavşan Hikâyesi
HT X	Hsüan Tsang Biyografisi X. Bölüm